

יהודי צפת 1800-1839 – מספרים ואומדנים

אריה מורגנשטרן

משימה קשה ביותר נטל על עצמו שרמן ליבר בנסותו לעקוב אחר השינויים הדמוגרפיים שחלו בקרב היישוב היהודי בצפת בשנים 1800-1839.¹ מחקרו של ליבר יש בו שני יסודות עיקריים: ראשית, הנתונים המספריים הרבים שליקט מתוך הספרות הנדפסת לגווניה השונים.² היסוד השני הוא נסיון להעריך את מידת מהימנותם של הנתונים הדמוגרפיים המצויים במקורות אלו, ולהגיע לשיעורים מספריים הקרובים אל האמת על-פי דעתו. אין ליבר מקבל את מספרי האוכלוסין המוזכרים במקורות ככתבם וכלשונם. בצדק מבקש הוא לבדוק על-פי קני-מידה חיצוניים ועל-פי הנחות מתודולוגיות שונות את מידת אמינותם. אמנם אין הוא מתייחס באותה מידה של ספקנות כלפי כל המקורות; אבל ניתן לומר, כי כמעט באופן שיטתי הוא דוחה הערכות ספציפיות של מספרי אוכלוסין ובודק אותן על-פי קני-המידה שקבע לעצמו.

אולם נראה לי, כי יש לבדוק בדיקה חוזרת את מערכת השיקולים אשר על-פיהם הגיע ליבר למסקנותיו ביחס להתפתחות האוכלוסייה היהודית בצפת במחצית הראשונה של המאה הי"ט. זאת נעשה על בסיס המקורות שהוא עצמו מביא, על בסיס מקורות נדפסים אחרים וכן על בסיס מקורות מכתב-יד.

שאלה ראשונה שיש לשאול היא, האמנם ניתן להבין את הקוד של דפוסי ההתפתחות הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית בצפת מראשית המאה הי"ט, לא מתוך נתוני האוכלוסייה הספציפיים המצויים במקורות, אלא מתוך 'התבוננות בהתפתחות הקהילה בצפת במשך 25 השנים שלאחר-מכן'.³ גישה זו כלפי הנושא היא בעייתית ביותר; שכן בקובעה אמות-מידה להתפתחות דמוגרפית של אוכלוסייה מסוימת, עשויה היא להיות קבילה כאשר מדובר בקהילה שהתפתחותה יציבה פחות או יותר לאורך תקופה ארוכה, ואין בה חריגים ושינויים מפליגים. אבל לא כך היה מצבה של האוכלוסייה היהודית בצפת בתקופה הנדונה. הייתכן ללמוד, למשל, על 'דפוסי אוכלוסייה'⁴ בצפת בשנות העשרים של המאה הי"ט על-פי זרם העלייה הגדול שהגיע אל

1 ש' ליבר, 'התפתחותה של האוכלוסייה היהודית בצפת 1800-1839', קתדרה, 46 (טבת תשמ"ח), עמ' 13-44 [להלן: ליבר].
2 שם, עמ' 43-41.
3 שם, עמ' 23.
4 שם, עמ' 4.

מספר אוכלוסי ארץ-ישראל בשנת תרט"ו (1855) לפי כוללים בארבע הערים, כמפורט במכתב הפקוא"מ לכולל חרון מיום י"ב בתשרי תרט"ו (אגרות הפקוא"מ, יג, עמ' 290-291)

העיר בשנים 1831-1836? והרי שלטונו הליברלי כלפי היהודים, של מוחמד עלי בשנות השלושים היה אירוע יוצא-דופן בתולדות ארץ-ישראל במאה הי"ט. או, האם רעש האדמה שאירע ב-1837 והשפעתו על גידול אוכלוסיית צפת לאחר-מכן יכולים לשמש מודל להתפתחות דמוגרפית לתקופה שלפניו? גם המגפות הנוראות, שחזרו ונשנו אחת לכמה שנים, אינן יכולות לשמש דגם לחישוב 'דפוסי אוכלוסייה', שהרי עוצמתן היתה שונה, ונראה כי במשך הזמן למדו העולים להתמודד עם תופעת המגפות. במקרה שלפנינו הנסיון לקבוע 'דפוסי אוכלוסייה' הוא, לדעתי, נסיון תיאורטי שאיננו נשען על המציאות ההיסטורית הקונקרטית.

מלבד זאת, יש לתת את הדעת גם לשיטת חישוביו הסטטיסטיים של ליבר, האומר: 'כאשר חישבנו את מספרי האוכלוסין הגדרנו משפחה יהודית כיחידה בת 4 נפשות'.⁵ האמנם נכון לפרט תא משפחתי בתקופה זו ליחידה בת 4 נפשות? והרי עוזיאל שמלץ כבר קבע, כי בתנאי החיים ששררו בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, יש לחשב תא משפחתי על-פי 3 נפשות לכל היותר.⁶ קביעה זו של ליבר גורמת, לדעתי, לניפוח מספרי האוכלוסין ולשיבוש כל המערכות האחרות שבמאמרו. דומה, שהערכה שגויה זו נובעת מהעדר-אמון כלפי מקורות רבים, יהודיים כנוצריים, המתארים את החורבן שהמיטו המגפות על הארץ. הוא אינו מודע מספיק למציאות ההיסטורית, בה נכחדו מאות רבות של נפשות, מהן משפחות שלמות. תמותת התינוקות היתה כה מבהילה, עד כי משפחות שעלו ארצה עם מספר ילדים, נותרו לאחר תקופה קצרה ללא ילדים כלל, או במקרה הטוב עם ילד אחד. מספר היתומים, האלמנות והאלמנים ביישוב היה גדול.

למרות שבדברי ההקדמה שלו מסווג ליבר נכונה את המקורות על-פי מידת מהימנותם, אין הוא נוהג על-פי אמות-מידה אלו בגוף המאמר. הוא מתייחס במידה של חוסר-אמון כלפי כל סוגי המקורות ואינו בודק את מהימנות המקורות לגופם. נטייתו של ליבר לפקפק באמינותם של מקורותיו ולהגיע למסקנות שונות על-פי הערכותיו או השערותיו, ולא להיפך, גוזרת שורה של טעויות חמורות, כפי שנוכיח בהמשך. נשאלת השאלה, האמנם נכונה הנחתו של ליבר כי 'לפקוא"מ [הפקידים והאמרכלים באמשטרדם] לא היו ידיעות מדויקות על גודלה והרכבה של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל'.⁷ אתמהא; נראה, שיחסו זה לאגרות הפקוא"מ הינו ביטוי למבוכה שנגרמת לכל מי שמעלעל בהן. אמנם יש באגרות אלו סתירות ואי-התאמות, לכאורה; אולם הבודלים אלו נובעים בעיקר בשל מיגוון מקורות המידע שעמדו לרשות הפקוא"מ ואיסוף שוטף ורצוף של נתונים סטטיסטיים על-ידם. הפקוא"מ היו ערים להבדלים אלו, ולכן דרשו במכתביהם לקבל מידע עדכני ודברי-הסבר לשינויים שהתחוללו בגודלה של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. הסתירות לכאורה מציינות בעיקר מספרים שונים מזמנים שונים, ואת זה ניתן לפענח רק מתוך עיון קפדני במכתבי הפקוא"מ הארוכים והמסורבלים. ראש הפקוא"מ, צ"ה לעהרן, היה ידוע בדיוקנותו ובקפדנותו, ודרש ממנהיגי הכוללים בארץ לדייק בכל פרט ופרט. הוא עקב באופן אישי אחר הנתונים המספריים והיה משווה אותם עם רשימות שמיות של בני הכוללים. כאשר היה מגלה סתירה, לא היה מניח לדברים, אלא ביקש לקבל הסברים. לדוגמה, כאשר קיבל

5 שם, עמ' 14.

6 ע' שמלץ, 'קווים מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 66.

7 ליבר, עמ' 18 [כל ההדגשות מכאן ולהבא הן שלי — א"מ].

מידע מספרי משליח כולל הפרושים בירושלים ששהה בקושטא בשנת 1826, הביע את תמהונו על הפער בין מספרים אלו לבין הנתונים ברשימה שמית שהיתה בידינו.⁸ יש להניח, שהפער במקרה זה נבע מנתונים מספריים חדשים, שטרם עודכנו ברשימות שמיות שהיו בידי לעהרן. במקרה אחר הקפיד לעהרן על הבדלים קטנים כדי 15 נפשות או אפילו 5 נפשות: בחודש אדר תקצ"ח כתב לחסידים בצפת, כי מצא אי-אילו הבדלים בין הנתונים שהם מסרו לו במכתבם מחודש מנחם-אב תקצ"ז לבין נתונים שהגיעו אליו ממקור אחר:

עם הרשימה ממ"ן [ממספר נפשות] הנשארים לחיים טובים וארוכים... ולא נחדול שמצאנו כמה חילוקים בין הרשימה ממ"ן דכוללם מאחר הרעש שקיבלנו בקיץ שעבר [תקצ"ז] מיד זולתם שראה הרשימה מסופר הכולל הי"ו... וסוף דבר עולה רשימתם הנו' ט"ו נפשות יותר מהאחרות.⁹

בהמשך המכתב הוא מזכיר, כי לגבי הניצולים מהרעש בקרב החסידים מצא אי-התאמה בין הרשימה השמית לבין הדיווח המספרי. בעוד שהדיווח המספרי מוסר כי 584 ניצלו, הרי יש טעות קטן בצרוף הסכום ואינו עולה כי אם 579.¹⁰

לא רק בשל אישיותו של ראש הפקוא"מ, צ"ה לעהרן, יש להתייחס למידע האצור באגרות הפקוא"מ במידה רבה של אמון ודיוק, אלא גם בשל אופיו המיוחד של הארגון עצמו: שהרי בהיותו ארגון פילנתרופי, שטיפל בחלוקת כספי ארץ-ישראל שנאספו באירופה המערבית, ביקש הפקוא"מ לרכז בידי מידע אמין ככל האפשר אודות גודל האוכלוסייה ולעדכן מידע זה ללא הרף. לא זו בלבד שהפקוא"מ ריכז בידי את החלוקה, אלא אף ביקש, ללא הצלחה, לקבוע אותה על-פי מספר הנפשות של כל בני הכוללים בארץ. יתר-על-כן, המספרים המוזכרים באגרות הפקוא"מ מבוססים לעתים על שטרי-פשוטות שנערכו בין הכוללים לבין עצמם,¹¹ ומידת הדיוק בהם גדולה ביותר. שטרי-פשוטות אלו הובאו לעיון הפקוא"מ ולעתים אף להכרעתו המחודשת. מידת מהימנותם של פרטי המידע הללו היא מהגבוהות ביותר שניתן להשיג בתקופה זו גם משום שיש בהם בקרת נתונים הדדית בין הכוללים לבין עצמם. הכוללים למדו מהר מאוד, שאין הם יכולים לשלוח לאמשרדם מידע שקרי אודות מספר הנפשות משום שלארגון הפקוא"מ היה ממילא מידע ממקורות אחרים. יש בידינו ראיות, כי עד לפשרת תקפ"ט (1829) בין הכולל החסידי והפרושים התנהל ויכוח על החלוקה היחסית של כספי אמשרדם. במהלך הוויכוח נאלצו הכוללים להגיש לעהרן נתונים מדויקים של מספר אנשיהם. אין לתאר שאחד הכוללים היה יכול לסלף לאורך זמן את נתוני גודל האוכלוסייה שלו, שהרי מעשה כזה עלול היה להתגלות לא רק על-ידי מידע של הכולל המתחרה, אלא שהיו אף מבני אותו כולל אשר עמדו בקשר מכתבים עם לעהרן ועלולים היו להצביע על אי-דיוק בידיעות שמסרו מנהיגיהם.

ולבסוף, מידת מהימנותו של מקור נמדדת לא רק כאשר בודקים אותו בפני עצמו, אלא גם כאשר ניתן להשוות מידע שלו עם מקורות אחרים. ואמנם המספרים באגרות הפקוא"מ משנת

8 ו' ריבלין (מהדירים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדם, ב, ירושלים תשכ"ה-תשל"ט, עמ' 18 [להלן: אגרות הפקוא"מ].
 9 אגרות הפקוא"מ – כתב-יד, ח, 92 ע"ב.
 10 שם, שם.
 11 אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 95, 218.

1839, למשל, על גודל היישוב היהודי בארץ-ישראל תואמים להפליא את נתוני מפקד מונטיפיורי מאותה שנה.¹² הוא הדין לגבי הנתונים המצוינים באגרות הפקוא"מ משנת 1853-1854.¹³ הנתונים המצויים באגרות הפקוא"מ תואמים להפליא גם את שני הנתונים על אוכלוסיית הפרושים בירושלים המצויים ברשימת 'חלוקה' של 'רוזני וילנה' משנה תקצ"ח ושנת ת"ר.¹⁴ ליבר אף מערער על אמינותו המפורסמת והמוכחת של מפקד מונטיפיורי משנת 1839: 'במפקד 1839 ישנה טעות בולטת אחת מבחינת הנתונים של אוכלוסי צפת: לא נמנו בו מאות פרושים, אשר נמלטו לירושלים לאחר רעידת האדמה שפגעה בצפת ב-1837'.¹⁵ נראה, שפרשה זו של רעש האדמה ראויה לבדיקה פרטנית, ועל-פיה ניתן להוכיח את שגיאותיו המתודולוגיות והחשבוניות של ליבר ואת דברי בראשית המאמר, דהיינו — גישתו המדעית-מתודולוגית אין לה אחיזה במציאות ההיסטורית, חישוביו המספריים בלתי-רלבנטיים ומוטעים, והעיקר — אין הוא מבחין בין מקור אמין לבלתי-אמין. על רעש האדמה בגליל ביום כ"ד בטבת תקצ"ז (1.1.1837) יש בידינו מקורות רבים, ובהם נתונים מספריים על גודל האוכלוסייה היהודית לפני הרעש ומספרי ההרוגים. בשום פנים ואופן לא הצלחתי להבין כיצד הגיע ליבר למסקנה, 'כי היו בצפת לפני הרעש 800-900 פרושים; הווה אומר: 600 פרושים ברחו מצפת ולא 420 פרושים כפי שכתב ר' ישראל משקלוב למשה סופר'.¹⁶ יש בה באמירה זו לא רק 'מסקנה' ללא הוכחות מקדימות, אלא גם טעות מבחינת הבנת המקור ההיסטורי. המספר 420 אינו נזכר במפורש אף לא במכתב אחד ממכתביו של ר' ישראל משקלוב לר' משה מפרשבורג, הלא הוא 'החת"ם סופר'. מספר זה עולה מן הצירוף של מספר הניצולים ומספר הנספים מקרב הפרושים בצפת; היינו, 420 הוא המספר הכולל של הפרושים שהיו בצפת לפני הרעש, ולא 800-900 כפי שהעלה ליבר. ר' ישראל משקלוב לא כתב לר' משה סופר ש-420 פרושים ברחו מצפת, כפי שכותב ליבר, אלא ש-280 ניצלו מהרעש. וטעות שלישית של ליבר היא קביעתו, כי 600 פרושים ברחו מצפת לירושלים. כיצד יכלו לברוח 600 פרושים לירושלים, אם בסך-הכול נותרו לפליטה 280? להלן המקורות ככתבם וכלשונם:

במכתב מיום י"ד בשבט תקצ"ז, בעודו בירושלים, כתב ר' ישראל משקלוב מכתב לר' צ"ה לעהרן, ובו נתונים ראשונים שקיבל מצפת על מימדי האסון: 'כי נהרגו מכוללנו ערך מאתיים

12 א' מורנגסטון, 'הפקידים והאמרכלים כאמסטרדם והיישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 46-45.
 13 שם. להלן מובאת טבלה משווה בין מפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855) ובין נתונים באגרות הפקוא"מ משנה קודם-לכן, תרי"ג-תרי"ד (1853-1854). המקור: אגרות הפקוא"מ — כתב-יד, יג, עמ' 291-290:

העיר	פקוא"מ (1854)	מונטיפיורי (1855)
סך-הכל	8,379	8,539
ירושלים	4,346	4,708
צפת	2,123	1,981
טבריה	1,407	1,459
חרון	513	391

14 שם, עמ' 46. על-פי א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 98-104.

15 ליבר, עמ' 19.

16 שם, עמ' 39. בעמ' 34 ישנה גירסה שונה.

איגרת ר' ישראל משקלוב על אודות רעש האדמה אשר פקד בכ"ד טבת תקצ"ז (1.1.1837) את הגליל, ונספו בו למעלה מאלפיים מיהודי צפת. האיגרת הודפסה באמסטרדם בי"ד בשבט תקצ"ז, כחודשיים לאחר הרעש, והופצה במאות עותקים בקרב קהילות ישראל במערב-אירופה

נפשות... [ומתוך] הנשאים לחיים יש ק"ץ [150] נפשות מוכים ובעלי מומים חסרי יד ורגל...¹⁷ כעבור שבועיים לערך, ביום ב' באדר א' תקצ"ז, חודש ימים לאחר הרעש, כתב ר' ישראל משקלוב לר' משה סופר מפרשבורג ומסר לו נתונים מדויקים יותר על מספר הנספים ומספר הניצולים וכה דבריו שם: 'מכוללנו שבצפת ניצלו ר"פ [280] נפשות חיים... וק"מ [140] נפשות נמקו ונהרגו בעו"ה [בעוונותינו הרבים]. ומהם מאה מצאו ע"י הוצאות רבות מאד בחיפוש גלי האבנים וארבעים לא נמצאו, ובתיהם קבריהם'.¹⁸

דיווחיו של ר' ישראל משקלוב נעדרים מניעים אישיים או כיתתיים; שהרי אילו ביקש לעורר רק את רחמיהם של בני הגולה כדי שישלחו סיוע לניצולים, היה עליו להפריז במספר הניצולים. גם אילו רצה, לא יכול היה לסלף את מספרי הניצולים והנספים, שהרי גם ר' צ"ה לעהרן וגם ר' משה סופר קיבלו דיווחים על הרעש ממקורות נוספים. יתר-על-כן, יש בידינו מקורות מקבילים המאששים את הנתונים הראשוניים שנתן ר' ישראל משקלוב. במכתב אל 'רוזני וילנה' מיום ג' באייר תקצ"ז, כשלושה חודשים לאחר הרעש, ר' צ"ה לעהרן הודיע להם כי שלח אליהם רשימה שמית של הניצולים מקרב בני הכולל הפרושי בצפת. לטענתו, על-פי הרשימה שבידו מספר הנספים הוא 144.¹⁹ במכתב מיום י' באייר תקצ"ז הודיע ר' צ"ה לעהרן גם לרבה של לונדון ר' שלמה הירשל ברלינר, כי 144 פרושים נהרגו ברעש האדמה.²⁰ ולבסוף, קיימת רשימה שמית מודפסת של הרוגי הרעש בצפת מבני הכולל הפרושי והיא כוללת 156 שמות.²¹ הפער בין 144 ו-156 נובע כנראה מכך שהרשימה הסופית של ההרוגים, שנחתמה במועד בלתי-ידוע, כללה בתוכה בוודאי פצועים שמתו מפצעיהם לאחר מועד שיגור המכתבים שנזכרו לעיל.

מקור פרושי אחר המאשש את נתוניו של ר' ישראל משקלוב על כ-420 פרושים שחיו בצפת ערב הרעש, הוא מכתב פרטי ששלח ר' יוסף מאנספלד בתקצ"ו אל קרוביו בקאליש, ובו תיאורים של צפת ויושביה. כמי שהיה בן הכולל הפרושי, יש לקבל את דבריו שם ככתבם וכלשונם, והוא מונה ככולל הפרושי בצפת 150 משפחות בלבד.²²

אחת השגיאות המתודולוגיות החמורות שעושה ליבר, בנוסף על דחיית מקורות אמינים, היא הרכבת כילאיים של מקורות, שאת חלקם הוא מקבל כאמינים ואת חלקם האחר דוחה. מבין הנתונים על הרעש הוא דולה רק את הנתון הראשון והבלתי-מעודכן של מספר הנספים, על-פי מכתבו של ר' ישראל משקלוב לצ"ה לעהרן, וקובע כי מספר הנספים מקרב הפרושים היה 200 נפש. לנתון זה הוא מצרף את הערכתו המוטעית, כי מניין הפרושים בצפת לפני הרעש היה 800-900 נפש, ואחרי שהוא מקזז את מספר הנספים ממספר הפרושים הוא מגיע למסקנה, כי 600 פרושים ברחו מצפת לירושלים לאחר הרעש.²³ אולם ליבר נתקל בקושי, שכן הוא לא מצא שום מקור המזכיר, ולו ברמז, את דבר קיומם של 600 הפרושים שעלו בחשבונו. הוא עצמו אינו יודע בוודאות להיכן נעלמו ומה עלה בגורלם, ולכן הוא מעלה השערה נועזת, כי 'פליטי הפרושים

17 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן תש"ג, עמ' 361 [להלן: יערי, אגרות].

18 ש' סופר (מלקט), אגרות סופרים, וינה-בודפשט תרפ"ט, עמ' 53 [להלן: סופר, אגרות סופרים].

19 אגרות הפקוא"מ — כתבי-יד, ח, 32 ע"ב.

20 שם, 34 ע"א.

21 ר' ריבקינד, 'הרוגי צפת ברעש תקצ"ז', ספר השנה של ארץ ישראל, כ-ג, תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 109-100.

22 י"ד בית הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 321.

23 ליבר, עמ' 39.

בצפת... חיו בשכונה באב אל-חוטא שברובע המוסלמי בירושלים [שם הם] הוחזקו בהסגר בשל המגפה שהתפשטה בירושלים ב-1839, ועל-כן הוצאו מכלל הנמנים במיפקד מונטיפיורי.²⁴ נראה, כי ליבר כל-כך בטוח באמיתות השערותיו, עד כי הוא מוקיע את מיפקד מונטיפיורי כבלתי אמין. אולם, את 'השערות' הנועות של ליבר יש לדחות מטעמים עובדתיים פשוטים ביותר: שכונת באב אל-חוטא היתה נטושה מיושביה היהודיים בעקבות עלילת-דם שהיתה במקום, כנראה כבר בסוף שנת תקצ"ח (1838), ומאז לא שבו אליה.²⁵ מצוי גם מסמך שפירסם ישראל ברטל, הדין בפנייה של מספר יהודים למשה מונטיפיורי בבקשה, כי יסייע בידם ליישב כמה משפחות בחצרות הנטושות שבשכונת באב אל-חוטא.²⁶

מלבד העובדות ההיסטוריות, גם הסברה אינה נותנת להניח, כי מספר כל-כך גדול של פרושים פשוט נשמטו ממפקד מונטיפיורי; וכי איזה ערך יכול היה להיות למיפקד אוכלוסין, אשר בידועין אינו כולל כמה מאות רבות של נפקדים? ! עורכי המיפקד לא היו מסכימים להשמטה כזו, ובוודאי לא הנפקדים עצמם, שהרי רישומם עשוי היה להבטיח להם הטבות חומריות. יתירה מזו, אילו קרא ליבר כראוי את נתוני מיפקד מונטיפיורי, שאף הובאו לאחרונה לדפוס על-ידי הדסה אסולין,²⁷ לא היה מגיע להשערה דמיונית שכזו. שהרי הכולל הפרושי בירושלים דאג, כי במיפקד ייכללו לצד הירושלמים גם 31 פרושים, שבניגוד להחלטת הכולל המשיכו להתגורר בצפת וטבריה.²⁸ ההגיון אומר כי אם נכללו במיפקד ירושלים 31 פרושים שישבו בצפת וטבריה, לא יעלה על הדעת שיישמטו מן המיפקד 600 פרושים, שלכאורה נמצאים באחת משכונותיה של ירושלים.

נראה שליבר אינו מודע כלל לדרך שבה נערך מיפקד מונטיפיורי ב-1839. הוא סבור לתומו, כי הנפקדים עמדו שעות בתור ומילאו טפסים אישיים.²⁹ האמת היא, שאופן עריכת המיפקד היה פשוט ובלתי-מורכב: מזכירי הכוללים השונים מילאו את הטפסים והשלימו את הנתונים שהיו חסרים ברישום הכוללים. וכך עולה אמנם מיומן המסע של הליידי יהודית מונטיפיורי: 'והנאמנים מקהילות הספרדים והאשכנזים כתבו שמות האנשים בספר'.³⁰ את הדבר ניתן להוכיח בקלות גם מעיון בכתב-היד המקורי של המיפקד וממכתב, לדוגמא, של סופר הכולל הפרושי המבקש ממונטיפיורי מענק מיוחד תמורת עבודתו הנאה ברישום בני הכולל הפרושי בדפי המיפקד.³¹ לסיכום, לפני הרעש, בשנת תקצ"ז, חיו בצפת 420 פרושים. ברעש ניספו 156 נפש ונתורו בחיים 264.³² מתוך מספר זה שהו בירושלים כ-10 אנשים בחבורת ר' ישראל משקלוב, אשר הגיעה לעיר קודם לרעש, ביום י' בטבת תקצ"ז. כמה עשרות סירבו לעזוב את צפת, והיו שעזבו את הארץ. להערכת, הגיעו לירושלים מצפת לא יותר מכ-180 פרושים, ורובם הגדול נספו במגפות הקשות

24 שם, עמ' 19.

25 ראה א' מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 172-173 [להלן: מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ-ישראל].

26 ר' ברטל, 'תכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 287.

27 הדסה אסולין (ההדירה), מיפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט - 1839), ירושלים תשמ"ז.

28 שם, עמ' 166, 168.

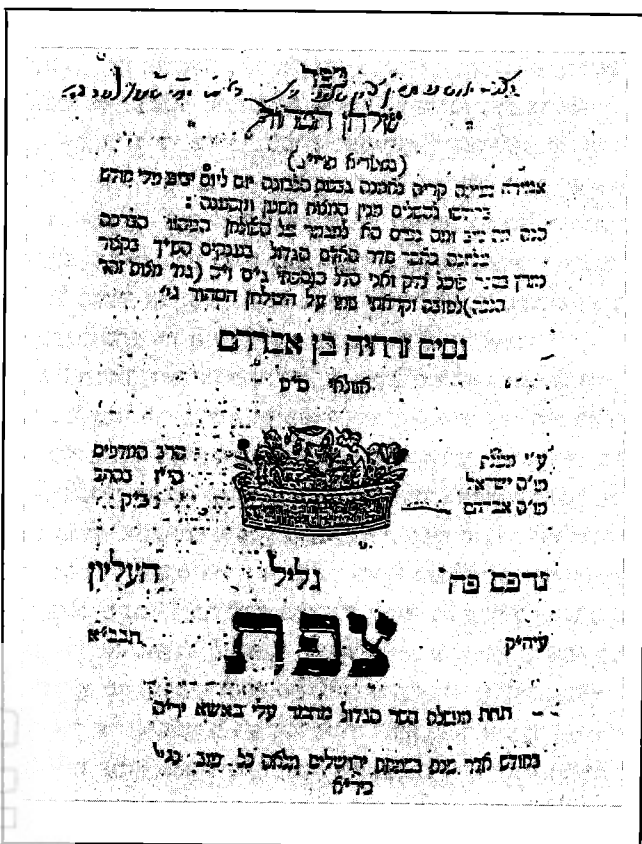
29 ליבר, עמ' 19.

30 ר' ברטל (עורך), 'יומן מסע ואגרות, ארץ-ישראל בשנות השלושים למאה ה"ט, ירושלים תשל"ד, עמ' 71. וכן ראה בדברי המבוא של הדסה אסולין למיפקד מונטיפיורי, שם, עמ' טו.

31 מכתב ר' אברהם חאסלוביץ, סופר הכולל, למשה מונטיפיורי מיום ד' בתמוז תקצ"ט, אוסף מונטיפיורי, מס' 6190, דף 168, Jews College, London.

32 סופר, אגרות סופרים, עמ' 53.

שער הספר 'שלחן הטהור', נרפס בצפת בשנת תקצ"ו (1836) בדפוס ישראל ב"ק. מחבר הספר, נסים זרחיה אזולאי, נהרג כעבור שנה ברעש האדמה שפקד את צפת

שפקדו את ירושלים בשנים תקצ"ח-תקצ"ט (1838-1839), כפי שמעיד ר' אריה נאמן: 'ובשנת תקצ"ח וצ"ט הי' מגיפה ומה שנשאר מהרעש ר"ל עלו השמימה'.³³ על-פי רשימות שמיות שונות המצויות בידי ניתן להעריך, כי מתוך 384 הפרושים שנפקדו בירושלים בשנת 1839, כ-40 בלבד היו מניצולי הרעש בצפת. מלבדם שהו בצפת וטבריה עוד 31 פרושים פליטי הרעש. המספרים המופרזים שנקט ליבר לגבי הפרושים בצפת נובעים מטעות אחרת שלו, והיא ההנחה, שלא הצלחתי לברר כיצד הגיע אליה, כי מספרם של הפרושים בצפת היה גדול ממספר החסידים. הנחה זו (שבאה לביטוי גם בטבלה שבעמוד 38) מונחת ביסוד כל חישוביו ועל-פיה הוא קובע את יחסו אל כל המקורות שהיו לפניו; היינו, כל המקורות שמהם משתמעת העובדה ההפוכה — שמספר החסידים בצפת עלה על מספר הפרושים ולעתים בכמה מונים — נידחו מפניו. אפילו מקורות שהוא עצמו סיווגם בדברי ההקדמה שלו, על-פי טיבם ואופיים, כמקורות בעלי אמינות גבוהה, פסולים בעיניו כאשר הם מעידים כנגד השערה מוטעית זו. וכך הוא כותב למשל: לרעתי, היו בצפת ב-1823... 600 פרושים ו-200-300 חסידים... מכתב הפקוא"מ משנת 1827 חורג מאוד בהערכתו — כלפי מטה — לגבי מספר הפרושים בצפת... [אנו] מפקקים באמיתות הערכותיהם של המיסיונרים האמריקנים, פיסק וקינג כמו גם בדיווחו של לואיס, שמספרם של החסידים בעיר עלה על זה של הפרושים.³⁴

33 פ' גרייבסקי, פנקס ירושלים, א (חש"ד), עמ' א.

34 ליבר, עמ' 28.

האמת ההיסטורית היא, כי בכל התקופה, החל משנת 1808 ועד 1839, עלה מספר החסידים בצפת, לעתים באופן משמעותי ביותר, על מספרם של הפרושים. אפילו בשנת תקע"ג (1813), כאשר מספר הפרושים הגיע לשיאו ועמד על 511 נפש,³⁵ לא עלה מספרם על מספר החסידים שבעיר. אפתח בעדות מכרעת לעניין זה, עדות המצויה בפסק-דין נרפס של בית-הדין הספרדי בירושלים משנת תר"ה (1845). פסק-הדין מתייחס לסכסוכים ולמערכת הפשוטות בין החסידים והפרושים בארץ-ישראל מאז שנת תקע"א (1811), כולל הפשרה שנעשתה בשנת תקע"ח (1818), אשר על-פיה חולקה פולין לאזורי גבייה שונים לפרושים ולחסידים. הפשרה בכללותה נתפסה כמעדיפה את הפרושים על החסידים, ואלו האחרונים ניסו לבטלה. וכך נאמר בפסק-הדין:

תכתב זאת לדור אחרון על אודות טו"ת [טענות ותלונות] ודו"ד [ודין ודברים] וסכסוכים שהיה בין כולל ק"ק חסידים וואלין שבשלשה ערה"ק ירושלים וצפת וטבירא ת"ו ובין כולל ק"ק פרושים יצ"ו דפעה"ק ירושלים ת"ו... ואחר שראינו כל טו"ת נתישבנו אנן בדין כולנו יחד לישא וליתן בכל הענינים... והרבנים המורשים דכולל חסידים באו בקובלנא רבא למה נעשה להם ככה אשר עד כה ברכם ה' וב"ה הם יותר מכפליים נגד כו' פרושים כן ירבו... והרבני' המורשים דכו' פרושים השיבו הלא בעת עשות

הפשר הגז' היו ג"כ ערך הכמות דכו"ח כנגד כו"פ כמו חשבון ערך דכעת...³⁶ עדות מפורשת זו של הפרושים על הפער המספרי בינם לבין החסידים לטובת האחרונים, מצויה במספר רב של מקורות, שאמינותם היא מעבר לכל ספק. מקורות אלו היו לפניו של ליבר, ולזכותו ייאמר שהוא לא ניסה להעלימם, וכך מקורות נרפסים נוספים וכתבי-יד שלא היו ידועים לו: א. בשנות תקע"א (1811) הסכימו החסידים להסכם-פשרה על חלוקת כספי 'גבאי ארץ-ישראל' שבוילנה על-פי מספר יחסי של בני הכוללים השונים, למרות עדיפותם המספרית. זאת משום שחששו, כי 'גבאי ארץ-ישראל' שבוילנה ינשלום כליל מההכנסות שבאו ברובן מאזורי ההשפעה של ה'מתנגדים'.³⁷

ב. על-פי מקורות הפקוא"מ, המתבססים על שטר-פשוטות בין החסידים והפרושים, היו בשנת 1816 בצפת וטבירא 511 חסידים לעומת 288 פרושים.³⁸
ג. בשנת 1818, בעת חתימת הסכם הפשרה בין החסידים והפרושים בוורשה, היה מספר החסידים לעומת הפרושים 'יותר מכפליים'.³⁹

35 מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ-ישראל, עמ' 116-118. ליבר טעה, בעקבות אחרים, בשאלה, לאיזה תקופה מתייחסים דברי ר' ישראל משקלוב: 'והעולים מכוללנו פה רבו עדי עלו למנין תס"א נפשות כמנין וברך אהלכם [461]'. האמת מארץ תצמח, עמ' 135. מקריאה ראשונה נראה, שמדובר בתקופה שלאחר שנת 1816. אולם הבנה זו מקורה בטעות. כל הקטע מצוי בסוגריים מרובעים והוא הוכנס על-ידי ר' אריה לייב פרומקין, שערך את זכרונותיו של ר' ישראל משקלוב. הקטע המקורי הועתק על-ידי פרומקין מ'פנקס צפת', עמ' קס"ה ומתייחס לתקופה שלפני המגפה, דהיינו לשנים 1813-1814. כך מצויים בידינו שני מקורות על מספר הפרושים לפני המגפה: האחד של ר' ישראל משקלוב המדבר ב' 461 נפש, והשני של ר' אריה נאמן המדבר ב' 511 נפש. ההבדל אינו גדול, וניתן להסבירו בדרכי חישוב שונות. מכאן, שהמקורות באגרות הפקוא"מ המדברים על 188 פרושים בשנת 1816 אינם מוטעים, כפי שסבור ליבר בעמ' 23, הערה 71.

36 תכתב זאת לדור אחרון, ירושלים תר"ה [דף בודד]. בשנים המדוברות לא היה עדיין ישוב אשכנזי משמעותי בירושלים והפשוטות התייחסו לצפת בלבד.

37 שם, שם.

38 אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 95, 218, 285.

39 תכתב זאת לדור אחרון (לעיל, הערה 36).

ד. באיגרת ממוני החסידים מצפת וטבריה מחודש מנחם-אב תק"פ (1820) אנו קוראים: 'ועתה הנה אנחנו בקדש עיר הק' צפת ת"ו ועה"ק טבריא ת"ו עדה הק' עדת ה' חכמי רבני אשכנזים חסידים מפורסמים אנשי שם... ורובם ככולם עניים ואביונים... לערך אלף וחמשה מאות נפשות...'⁴⁰ גם אם מקור זה חשוד בהגזמה, הרי לפי מספרי שנת 1816 ניתן לקבוע מספר משוער של כ-700-800 חסידים לעומת כ-300 פרושים.

ה. בשנת תקפ"ג (1823) נתחבר בירושלים המסמך הידוע כ'תקנות החלוקה'. על-פי מסמך זה, מספר הפרושים בירושלים היה רבע ממספר הפרושים בצפת.⁴¹ מאחר שמספר המשפחות הפרושיות בירושלים היה באותה שנה, על-פי עדותו המהימנה של המיסיונר פיליני פיסק,⁴² 25 [כ-80 נפש], הרי שמספר המשפחות הפרושיות בצפת היה כ-75 בלבד [כ-250 נפש].

ו. השד"ר החסידי ר' צבי הירש בער מיניץ סבב בשנת תקפ"ב (1822) בקהילות איטליה ופירסם קול-קורא המצהיר, כי 'ואנחנו עם ה' ק"ק אשכנזים ערך ב' אלפים וה' מאות נפש...'⁴³ גם אם הגזים ר' צבי הירש מיניץ וגם אם התכוון בכרוז זה לכל האשכנזים בארץ-ישראל, כולל הפרושים, הרי משתמעת ממנו העובדה הידועה, כי מספר החסידים עלה כמה מונים על מספר הפרושים. ז. המיסיונר האירי ב' לואיס, המקובל על ליבר כמקור מהימן בדרך-כלל, ואף אני מצטרף לדעה זו, קובע בשנת 1823, כי בצפת החסידים רבים יותר מן הפרושים, ואילו בירושלים המצב הוא להיפך.⁴⁴

ח. על-פי מקורות הפקוא"מ, היו בצפת בשנת 1827 465 חסידים ורק 243 פרושים.⁴⁵ אם נוסיף למספר זה כ-300 חסידים שנספו במגפת 1826,⁴⁶ הרי שבשנת 1826 מנו החסידים בצפת 765 נפש. בעוד שהפרושים אשר מהם נספו רק כ-12 איש, מנו באותה תקופה כ-255 נפש.

ט. על-פי עדותו של המיסיונר פארמאן המסתמכת על דבריו של היהודי משה פינצי, היו בצפת בשנת 1831 550 חסידים לעומת 250 פרושים.⁴⁷

י. על-פי עדות הפקוא"מ מאותה שנה, הנראית לי מדויקת יותר מעדותו של משה פינצי, שהיה מבני הכולל החסידי בצפת, מנו החסידים באותה שנה רק 458 נפש.⁴⁸

יא. תנועת העלייה ההמונית בין השנים 1831-1836 תועדה יפה על-ידי ליבר.⁴⁹ אולם, גם בתקופה זו לא השתנה היחס בין החסידים לפרושים. על-פי עדותו של ר' יוסף מאנספלד, איש הכולל הפרושי, היו בתקצ"ו (1836) בצפת כ-500 משפחות חסידיות ורק 150 משפחות פרושיות.⁵⁰ יב. על-פי מכתבו של ר' ישראל משקלוב לר' משה סופר, היו בצפת ערב הרעש, בתחילת שנת

תקצ"ז (1837), כ-1,000 חסידים לעומת 420 פרושים.⁵¹

40 ספריית בית המדרש לרבנים בני-יורק, מס' 3971. צילום בבס"א תכ"ע, מס' 29776.
 41 א' ויבלין, 'תקנות החלוקה של כולל הפרושים בארץ-ישראל משנת התקפ"ג', מאסף ציון, ב (תרפ"ז), עמ' 156.
 42 רישום ביומנו של פיסק מיום 20 באפריל 1813, *Memoir of Rev. Pliny Fisk, A.M., Late Missionary to*, 1813, A. Bond (ed.), Boston 1828, p. 284.
 43 אמתע"י, מסמך IT-1172-23.
 44 רישום ביומנו של לואיס מיום 30 בנובמבר 1823, *Jewish Expositor*, London 1825, p. 109.
 45 אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 12; ג, עמ' 246.
 46 'ספור התחלת ישוב אשכנזים... האמת מארץ תצמח', מאסף ציון, ב (תרפ"ז), עמ' 138.
 47 *Monthly Intelligence*, London 1832, p. 73.
 48 אגרות הפקוא"מ — כתב-יד, ד, 126 ע"ב.
 49 מורגנטרן, משיחות ויישוב ארץ-ישראל, עמ' 78-83.
 50 ראה לעיל, הערה 22.

יג. על-פי מכתבו של ר' ישראל משקלוב נהרגה ברעש כמחצית האוכלוסייה החסידית, דהיינו כ-500 נפש, וכ-500 ניצלו. ואמנם לפני ר' צ"ה לעהרן היתה רשימה שמית של הניצולים מבני כולל החסידים, ומספרה הגיע לכדי 570 נפש.⁵²

והנה, כל המניפולציות הסטאטיסטיות המסובכות שעושה ליבר בעמ' 25-29 במאמרו, כולן מבוססות על ההנחה המוטעית, כי מספר הפרושים עלה על מספר החסידים בעיר. בעקבות כך הוא מתייחס באי-אמון מוחלט לעדויות שהיו בפניו ואף מסבירן כאורח בלתי-מתקבל על הדעת. כך הוא דוחה את עדותו של ר' ישראל משקלוב על 300 החסידים שמתו במגפת 1826,⁵³ עדות שר' ישראל משקלוב עצמו ידע כי תיבדק בקפדנות על-ידי הפקוא"מ, בצינורות המידע הנוספים שהיו להם; ואילו על-פי ליבר היתה להגזמתו 'סיבה' טובה יותר: 'שמא העריך ר' ישראל משקלוב את מספר הנספים כגבוה הרבה מן השיעור כדי להוכיח את עליונותם של הפרושים, אשר לפי טענתו היו הקבוצה היחידה שנקטה אמצעי הסגר מתאימים'.⁵⁴

דומה שטענתו זו של ליבר נובעת מהתרשמותו הנכונה, כי כולל הפרושים בצפת היה אקטיבי בשטחים רבים, לעומת הפאסיביות של כולל החסידים. אולם לא חייב להיות מיתאם בין מספרם היחסי של החסידים לעומת הפרושים ובין האינטנסיביות של פעילותם. לעתים ההיפך הוא הנכון; קבוצות אוכלוסייה קטנות מצטיינות דווקא בפעילות דינמית הרבה מעבר לכוחם המספרי. טעותו של ליבר מובנת אפוא, אך טעות היא מפני שהוא התעלם מהמקורות הנכונים בשל השערותיו המוטעות והסתבך בטיעוני-סרק רבים.

ולאחרונה, ליבר מנסה להתייחס במאמרו גם למניעים של העולים היהודים שהגיעו לצפת בתקופה המדוברת. אולם על בסיס החומר המובא במאמרו אין אפשרות להתייחס ברצינות לבדיקת נושא זה. המקורות הנוגעים לעניין הם רבים ומגוונים והמסקנות העולות מהם מורות, כי המניעים של העולים לא היו תמיד חד-משמעיים, מתוחמים וברורים, אלא היו עשויים צבת בצבת — מניעים ריאליים עם מניעים משיחיים. כמו-כן, יש לתת תמיד את הדעת לא רק למניעים שהביאו ליציאת יהודים מארץ המוצא, אלא גם למניעים שהביאו את היהודים לבחור דווקא בארץ-ישראל. מכאן, שגם את שאלת המניע וגם את שאלת העיתוי יש לשקול מתוך התבססות על מקורות ישירים. בעניין זה כותב ליבר: 'גם הציפייה לבוא המשיח בשנת ת"ר לא הביאה לגל-עלייה באותן השנים. נהפוך הוא, מעטים היו העולים לארץ הקודש בין השנים 1837 ל-1840'.⁵⁵ העובדה הזו נכונה, אבל אין ליבר מודע למורכבותו של הנושא המשיחי. ואכן, ישנן בידינו עדויות מפורשות, כי רעש האדמה שהחריב את הגליל בשנת 1837 נתפס על-ידי גדולי תורה כאות משמיים, שהעלייה לארץ-ישראל אינה רצויה עוד בעיני הקב"ה ועל-כן יש להפסיק לדחוק את הקץ ולדבוק בדרכים המסורתיות כלימוד תורה ועשיית תשובה ולצפות לגאולה ניסית. וכך אומר ר' משה טייטלבוים במכתב מיום א' פרשת פנחס תקצ"ז:

ולי נראה ברור מפני הרפתקאות דערו [שבאו] אל עה"ק שנה אחר שנה מהביזה שבזו אותם וטמאו נשים על ס"ת שבהיכל ושנה זו [תקצ"ז] מהרעשת הארץ ונהרגו בעו"ה

52 ראה לעיל, הערה 10.

53 ליבר, עמ' 25.

54 שם, עמ' 28.

55 שם, עמ' 40, הערה 199.

לאלפים זה יראה שרצון השי"ת שכעת לא נלך מעצמנו ומרצוננו לא"י רק שנמתין שמישיח צדקנו יוליכנו לארצנו.⁵⁶

לסיכום, טעויות מתודולוגיות וחישובים מוטעים עומדים ברקע נסיונו של ליבר לקבוע רצף של נתונים סטטיסטיים על גודל האוכלוסייה היהודית בצפת בשנים 1800-1839.⁵⁷ לעניות דעתי, קיימת אפשרות להגיע למספרים סבירים של גודל האוכלוסייה לאורך כל התקופה, אך יש לבססם על מקורות אמינים, המצויים בחלקם הגדול במקורות שהביא ליבר עצמו.

- 56 ספר ישמח משה, חלק ראשון מאת משה איש האלקים טייטלבוים צדוק"ל, אבד"ק אוהל, ניו-יורק שנת השכ"ח לפ"ק [תש"ז], הדף האחרון בספר.
- 57 במאמר מספר טעויות נוספות שיש להעיר עליהן:
- א. לכולל הפרושים לא היתה כל שלוחה בטבריה, כפי שכותב ליבר בעמ' 24, בהסתמך על אבישר ב'ספר טבריה'. המדובר בזיהוי שגוי של 'כולל חסידים' – רייסין, שנוסד אז, עם כולל הפרושים.
 - ב. אין כל קשר בין השקפותיו של לעהרן על עליית יהודים לארץ-ישראל לבין המגפות שהשתוללו בארץ (ליבר, עמ' 28). ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ-ישראל, עמ' 167-169.
 - ג. הפרושים לא התנגדו לעליית יהודים לארץ-ישראל, כפי שכותב ליבר בעמ' 30. המדובר בהכעת דאגה לפרנסתם של האנשים.
 - ד. ר' אברהם דב מאווריש לא אמר לחסידיו כי מחויבים הם להישאר מבחינה דתית בצפת ולהמתין לבוא המשיח, כפי שכותב ליבר בעמ' 35. הוא אמר להם, כי אין משמעות ריאלית למאמר המשנה בסוף מסכת סוטה, כי גורלו של הגליל להישאר חרב.
 - ה. הכתובת תחת האיור בעמ' 22 שגויה (ומקורה בספרו של י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 390). לו היתה זו איגרת משנת תק"ע (1810), היה מדובר במסמך בעל ערך יחיד במינו. איגרת זו היא משנת תקפ"ז (1827) וניתנה בידי השד"ר ר' יוסף איידליש. גם בעין בלתי-מוזינת ניתן להבחין בצד שמאל בחתימותיהם של ר' חיים הכהן מפניסק ור' ישעי' ברדאקי מפניסק, שעלו לארץ בשנת תקפ"ו (1826). ראה איגרת 'תאומה' בספרי, בשליחות ירושלים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 99. יערי, שפירסם את האיגרת טעה בקבעו את שנת השליחות כתקפ"ה. ראה א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 769.

גודלה של אוכלוסיית צפת בראשית המאה הי"ט

נתן שור

ברצוני להעיר מספר הערות למאמרו של שרמן ליבר, 'התפתחותה של האוכלוסייה היהודית בצפת, 1800-1839'.¹

א. מבחינה מתודולוגית אין במאמר זה הבחנה ברורה בין מקורות ראשוניים למשניים. כך, למשל, בעמ' 23 אומר המחבר: 'שני מקורות יהודים ומקור נוצרי אחד העריכו...', ומפרט בהערות כי המקור היהודי האחד הוא מ"ד גאון, שהוא למעשה חוקר מודרני, בה בשעה ששני האחרים הם באמת מקורות ראשוניים. בעמ' 20 הוא אומר: '... מסרו מקור יהודי ומקור נוצרי — באופן בלתי-תלוי זה בזה — על כ-40-50 בתי-אב'. אך מי הם מקורות אלה אין הוא מגלה לקורא, אלא מפנה אותו, בהערה 40, לשלושה מקורות משניים (מהלר, יערי ומ' רוזן). מאחר שהערכתנו לחומר נקבעת על-ידי איכותו של המקור הראשוני, אין הקורא יכול ליצור לעצמו תמונה משלו, אלא אם יחפש אחרי זהותם של המקורות הראשוניים בשלושת החיבורים הנ"ל. גם בסיכום המקורות (בעמ' 41-44), עדיף היה להזכיר בנפרד את המקורות הראשוניים, ולא להעמידם כשווי-ערך למחקרים מודרניים.

ב. הנזיר ניאופיטוס, הנזכר בעמ' 16, היה יווני-אורתודוקסי ולא יוני-קאתולי. דבר זה עולה כברור מיומניו, שנשתמרו במנזר מר-סבא האורתודוקסי.²

ג. מועד שלטונו של סולימאן פחה (עמ' 21) התחיל ב-1805, ולא ב-1804. מייד לאחר מותו של ג'זאר (1804) השתלט איסמעיל פחה על עכו, ורק לאחר מאמצים ממושכים גורש משם כידי סולימאן וחיים פרחי.³

ד. המספר של 200 היהודים החיים בצפת, המוזכר בידי ליבר (עמ' 20), כתוצאה מפעולת כפל, מפי מקורות יהודיים, לגבי התקופה שלאחר רעש 1759, מופיע מפורשות לפני הרעש, בספרו של המיסיונר הגרמני שטפן שולץ, ששהה בסביבה זו בשנים 1754-1755.⁴

ה. ליבר מעריך (עמ' 19) שבשני הרעשים ב-1759 נהרגו 150-200 יהודים. מספרים אלה נראים לי גבוהים במקצת ומתבססים בעיקר על דיווחים מאוחרים יחסית. בסמוך למועד הרעשים העריך ר' חיים מודעי, כי ברעש הראשון נספו 114 יהודים ובשני 20, כלומר יחד 134 יהודים. ר' חיים מודעי חי בצפת עד לשנת 1749, לאחר-מכן יצא בשליחות למצרים, עבר לקושטא ונתמנה בה

1 קתדרה, 46 (טבת תשמ"ח), עמ' 44-13.

2 Neophitus of Cyprus, *Annals of Palestine* (ed. S.N. Spyridon), Jerusalem 1938, pp. 5-6

3 U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palestina...* (ed. F. Kruse), II, Berlin, 1854-1859, pp. 88, 107,

140; J.S. Buckingham, *Travels in Palestine...*, I, London 1822, pp. 130-134

4 S. Schultz, *Die Leitung des Hoechsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asien und Africa*, V, Halle 1775, pp. 206-212

לאחד מפקידי צפת. לאחר הרעש נשלח לאירופה לאסוף תרומות למען נפגעי צפת. לדעתי, הוא המקור המהימן ביותר על רעש זה, ונתוניו הם האמינים ביותר.⁵ אם נקבל את מספר היהודים שבו נוקב שולץ, היה נוצר מצב, לפי המספרים המקובלים על ליבר, שרוב רובם של יהודי צפת נהרגו. אך למעשה כל המקורות תמימי־דעים שלא כן הוא, וכי נהרגו כמחציתם בלבד.

ו. ליבר איננו נוטה לקבל את הערכתו של וולני, שצפת היתה 'כמעט נטושה' (עמ' 21). אך מעיון במקור הצרפתי (ליבר השתמש בתרגום האנגלי) נמצא שוולני איננו מתייחס בהכרח לתקופת ביקורו (ב־1784), והוא מזכיר בהקשר זה אף את רעש 1759,⁶ והכוונה היא אולי לראשית שנות השבעים של המאה הי"ח, כאשר התחוללו בסביבה מלחמותיהם של דאהר אל־עמר ועלי ביי אל־כביר, אותם וולני סוקר בהרחבה. הנחה זו מוצאת לה אולי תימוכין מדיווח של פקידי קושטא: העיר 'היתה נטולה מן היהודים אשר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם כמה שנים'.⁷ התאריך של מסמך זה הוא אמנם 1783, אך במקום אחר עמדתי על כך, שיש לייחס את הדיווח שבו אולי לזמן של מלחמות דאהר.⁸

ז. ליבר אומר (עמ' 21), כי 'לא ייתכן שמניין אוכלוסיית היהודים של צפת... עלה בהרבה מעבר ל־600 נפש ב־1800', ובהערה 58 באותו עמוד, הוא אומד את מספרו ב־600 נפש ב־1800. לדעתי, גודל היישוב אז, לאחר הפגיעות של פלישת נפוליאון ומעשי הנקמה של ג'זאר (שאותם מזכיר גם ליבר), היה קטן בהרבה. ייתכן מאוד, שהוא אף ירד מאותו מספר של 350-400 נפש, שליבר מזכיר לגבי 1781. רק בראשית המאה הי"ט נוצר, תחת חסותו של חיים פרחי, מצב של בטחון ויציבות, ובעקבות זאת עלה מספרם ל־600 נפש, כמוזכר אצל בורקהרדט.⁹ ח. גם לגבי מספר היהודים באחדות מערי ארץ־ישראל האחרות (ליבר, הערה 58), קיימים סימני־שאלה. בירושלים, למשל, מזכיר ליבר 2,250 יהודים. אבל הרופא האנגלי ספילסברי מזכיר באוקטובר 1799 3,500 יהודים.¹⁰ הוא לא היה תייר סתם, אלא השתייך לפמלייתו של סידני סמית, בן בריתם של התורכים במאבקם בנפוליאון, וייתכן שקיבל אומדנים רשמיים אגב ביקורו בירושלים. מספר זה אף מתאים לידוע לנו על יהודי ירושלים באותה עת,¹¹ ולא כאן המקום לפרט. לעומת זאת, נראה שליבר מגזים בגודל היישוב היהודי בטבריה. הן יצן ב־1806 והן טרנר ב־1815 מזכירים בה 100 בתי־אב יהודיים, כלומר כ־400 נפש, שהם פחות מחצי מן המספר שמזכיר ליבר.^{11*}

ט. בורקהרדט ביקר בצפת ב־1812, ולא ב־1810 כפי שסובר ליבר. בשנה זו קובע בורקהרדט, כי מספר הבתים המיושבים ביהודים היה 150, ומכאן האוכלוסייה היהודית בצפת באותה שנה מנתה 600 נפשות.¹² הייתי מעדיף מספר זה, ממקור כה מוסמך, על המספרים 800-1200 נפש, אותם

5 ניתוח מקיף יותר על נושא זה ראה: ג' שור, תולדות צפת, תל־אביב 1983, עמ' 143-145.

6 C.F.C. Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte...*, II, Paris 1787, pp. 213, 214

7 ריבקינד, 'דפים בודדים', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' קנח.

8 שור (לעיל, הערה 5), עמ' 149.

9 J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land* (ed. W.M. Leake), London 1822, p. 317

10 J.B. Spilsbury, *Picturesque Scenery in the Holy Land and Syria*, London 1819, p. 37

11 ראה: ג' שור, תולדות ירושלים, ב, תל־אביב 1987, עמ' 562, 563.

11* ג' שור, קורים להתפתחותה של אוכלוסיית טבריה בתקופה העות'מאנית, מטוב טבריה, 6 (מרץ 1988), עמ' 11

12 בנוסף למאמרי על היחס המספרי בין בתי־אב לסך כל הנפשות (קתדרה, 17), אותו מצטט ליבר (הערה 8), ראה

גם: ג' שור, 'השינוי בגודל בתי האב בארץ־ישראל בתקופה העות'מאנית ומשמעותו', ישראל — עם וארץ, ד

(תשמ"ז), עמ' 251, 252.

צפת, רישום של ג'ון וילסון

חישב ליבר לגבי אותה שנה עצמה (אך בהנחה מוטעית שמספרו של בורקהרדט מתייחס לשנת 1810).

י. חיים פרחי לא היה יועצו הכספי של עבדאללה פחה, כדברי ליבר (עמ' 24), אלא (בימי סולימאן פחה ובראשית שלטונו של עבדאללה) מעין ראש-ממשלה, שכמעט כל ענייני הוויילאית היו נתונים בידיו.¹³ מכאן גם חשיבותו לגבי גורל היהודים ומספריהם, לא רק בצפת, אלא גם בטבריה, עכו, עזה וירושלים.¹⁴ באשר לצפת, הערכות מספריות גבוהות, כגון זו של ברגרן (800 בתי-אב יהודיים),¹⁵ יש להבין כשייכות לתקופה שלפני הירצחו של פרחי, ואז אין הן כה מוגזמות, כפי שמניח ליבר; והערכות נמוכות, כגון זו של ג'ונאט ב-1823 (400 בתי-אב)¹⁶ — כשייכות לתקופה שלאחר הירצחו. המיסיונר פליני פִּיסק מזכיר מפורשות באותה שנה, שעדיין רווחו הדים למספר גדול בהרבה של יהודים, אך אינו יודע להסביר את הרקע לכך.

אינני חושב שהעלייה התלולה במספר היהודים מ-1800 עד 1831, כפי שהיא מתבטאת במירשם של ליבר בעמ' 38, היא נכונה. ההתפתחות היתה, לדעתי, יותר בצורה של גלים-גלים: גל שראשיתו באמצע המאה הי"ח, הגיע לשיאו ב-1798 ונקטע ב-1799 הן על-ידי הפלישה הצרפתית והן על-ידי רדיפות היהודים והנוצרים בידי ג'זאר.¹⁷ ושוב עלייה חדה במספר היהודים עד להירצחו של חיים פרחי ב-1820, וירידה לאחר-מכן. עלייה נוספת במספר היהודים, עד לביזה של

13 ראה: ג' שור, 'מותו של חיים פרחי, כפי שהוא משתקף בספרות הנוסעים', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 191-179.

14 לגבי ירושלים ראה שור (לעיל, הערה 11), עמ' 562, 563; לגבי עכו ראה: ג' שור, תולדות עכו [בדפוס]; לגבי עזה ראה: ג' שור, תולדות יהודי עזה, ישראל — עם וארץ, ה [בדפוס].

15 ליבר, עמ' 26.

16 שם, עמ' 27, לגבי המקור להערתו של פִּיסק ראה שם, הערה 109.

17 שור (לעיל, הערה 5), עמ' 161, 162.

1834, ועצירה מסוימת לאחר-מכן, אך כנראה עלייה קלה נוספת עד לרעש של האחד בינואר 1837, וירידה תלולה אחריו. אך לדעתי, הירידה לא היתה כה תלולה, כפי שמניח ליבר, והסיבה לכך שרבים מן הנתונים מן הזמן שלאחר הרעש התבססו על הערכה מוגזמת של מספר הקרבנות, וכשאלה צורפו עוד בידי כותבי המקורות עצמם ליתרת האוכלוסייה שנותרה אחרי הרעש, נוצר רושם מוטעה של אוכלוסייה גדולה לפני הרעש.

יא. למעשה עומד לרשותנו מקור מצוין לגבי מספר הקרבנות ברעש 1837, שליבר איננו מזכיר אותו, והוא הדין-וחשבון התורכי הרשמי,¹⁸ הנוקב במספר של 2,158 חללים. במקום אחר ניתחתי אותו והצבעתי על כך, כי מספר זה הוא סביר בהחלט,¹⁹ וכי משתמע ממנו (וממקורות אחרים, כגון המכתב שנתקבל בקהילת גיברלטר מייד לאחר הרעש²⁰ וממסורת שנשמרה בצפת, כי מספר החללים היהודים היה 1,500 נפש בלבד)²¹ כי מספר ההרוגים היהודים היה בין 1,500 ל-1,800,²² ולא כ-2,000 כדעתו של ליבר. לדעתו, ירד מספר היהודים בצפת בעקבות הרעש ב-2,600 נפש.²³ ואילו לדעתי הוא ירד רק בכ-2,000 נפש, ואולי אף פחות.

יב. אין להגזים בחשיבותה של ביזת 1838 בידי הדרוזים, כדעתו של ליבר (עמ' 35). היא הצטיירה בעיני החוקרים כחמורה כל-כך, בשל הדין-וחשבון המפורט שהותיר אודותיה ד"ר אליעזר הלוי (שהוא גם המחבר של מפקדי מונטפיורי). אך למעשה לא נהרג בה ולו יהודי אחד, והאמריקאי אולין מזכיר ב-1840 הן את ביזת הצרפתים ב-1799 והן את ביזת 1834, אך איננו מזכיר כלל את ביזת הדרוזים, שנתיים בלבד אחרי התרחשות הדברים.²⁴

יג. ניתן להוסיף נתונים מספריים אחדים אודות אוכלוסי צפת לאלה שהביא ליבר ואלה הם:

1816	ר' אריה נאמן — 460 נפשות מישראל ²⁵
1819	ויליאם ג'אווילסון — 500 נפשות בסך-הכל ²⁶
1827	ג'יובני פ'ילוני — 9,000 נפשות בסך-הכל ²⁷
1830	(?) צ'סניי — 700 בתים בסך-הכל ²⁸
1831	ברון טיילור — 9,000 נפשות בסך-הכל ²⁹
1836	קרל ריטר — 5,000 יהודים, מתוך 10,000 נפש בסך-הכל ³⁰

Ben Horin (ed.), 'Soliman Pasha, Official Report sent to Semi Bey', *IEJ*, 2 (1952), pp. 62-65 18

שור (לעיל, הערה 5), עמ' 189. 19

י ריבקנד, 'מקורות חיצוניים', מימים ראשונים, ב, 6/5 (תרצ"ו), עמ' 231. 20

J. Kraenzle, *Reise nach Jerusalem*, Augsburg 1868, p. 319; F.N. Lorenzen, *Jerusalem*, Kiel 1859, 21 p. 351; L.A. Frankl, *Nach Jerusalem!*, II, Leipzig 1858, p. 351

שור (לעיל, הערה 5), עמ' 189. 22

ליבר, עמ' 37-39. 23

S. Olin, *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, II, New York 1843, p. 414 24

א"ל פרוסקין, 'ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים', ציון (מאסף), ב (תרפ"ז), עמ' 135. 25

W.R. Wilson, *Travels in the Holy Land, Egypt etc.*, II, London 1831, p. 373 26

G. Failoni, *Viaggio in Siria, e nella Terra Santa...*, Verona 1833, p. 160 27

Lt. Col. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, I, London 1850, p. 479 28

I.J.S. Taylor, *La Syrie, l'Egypte, la Palestine et la Judée*, I, Paris 1839, p. 261 29

C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde der Sinai Halbinsel, von Palaestina und Syrien*, II, Berlin 1850, 30 p. 254

1836 ס' אולין — 5,000-4,000 יהודים ונוצרים מתוך סך-הכל של 7,000-8,000 נפש³¹
 1836 ר' יוסף שבתאי מקאליש — 500 חסידים, 150 פרושים.³²

יד. ליבר עומד אמנם על הגזמותיו של דוד דבית הלל,³³ אך מנסה בכל זאת להפיק לקח מנתוניו, ואין בכך צורך. מצד אחד, ישנם מקורות מצוינים כגון זצן, בורקהרדט, ג'ון וילסון ופרנקל, שנתוניהם עדיפים על אלה של אחרים. מצד שני, קיימים מקורות פסולים, כגון התורכי אולף צ'לבי במאה הי"ז, הנוסע הצרפתי לוסיניאן במאה הי"ח ודוד דבית הלל ב-1824, שמוטב לא להתייחס למספריהם כלל.

טו. הציורים בעמ' 26 ובעמ' 36 אינם של וילסון, כפי שמצוין מתחתן. צייר התמונה הראשונה היה הרי פן (Harry Fenn), ואמנם חתימתו נראית בבירור בפינת הרישום. צייר התמונה השנייה היה וודווארד (J.D. Woodward). בית ההוצאה שלח את שני הציירים האלה במיוחד לארץ-ישראל ולסיני בכדי להכין את רוב הציורים לסדרה של סיר צ'רלס וילסון, והם שימשו גם לסדרות מקבילות בגרמנית (עם הערות של אָפּרס וגותה) ובצרפתית (עם טקסט של גואָרין).
 טז. לסיכום אנסה לתת כמה הערכות לגבי גודל האוכלוסייה בצפת ומספר תושביה היהודים בתקופה הנדונה:

שנה	יהודים	סך-הכל האוכלוסייה צפת עזובה כמעט
1775		
1798	כ-500	
1800	כ-300	כ-2,000
1812	כ-600	כ-2,500
1820	כ-2,000	
1823	כ-1,500	כ-4,000 ³⁴
1834	כ-3,000	
1836	כ-3,500	כ-6,000
1837	כ-1,500	כ-3,500
1839	1,350	
1849	2,000-1,500	כ-5,000 ³⁵

31 אולין (לעיל, הערה 24), ב, עמ' 415.
 32 א' יערי, 'אגרת מצפת משנת תקצ"ו', סיני, נח (תשי"א), עמ' שמט.
 33 ליבר, עמ' 26.
 34 P. Fisk, *Memoir of...*, Edinburgh 1828, p. 317
 35 *Journal of a Deputation sent to the East by the Committee of the Malta Protestant College in 1849*, II, London 1854, p. 455

פגישת לורנס אוליפנט עם הסולטאן

מיכאל ארן

במאמרו על לורנס אוליפנט ו'ארץ הגלעד' * כותב צבי אילן, שבתחילת יולי 1879 הגיש אוליפנט את תכניתו ליישוב ארץ הגלעד לאישור הוועידה הגדולה, חיר א-דין פחה, 'שהכיר ביתרונות התכנית וצידד בביצועה', ולאחר-מכן ביקש להתקבל אצל הסולטאן כדי שיתן לו פירמאן לתכנית; אלא שכניתיים הודחה ממשלת חיר א-דין, והשלטון עבר לממשלה שהתנגדה לתכנית.¹ הערתי באה להרחיב את הרקע המדיני לפעילותו של אוליפנט בקושטא ולהבהיר כיצד השפיעו יחסי בריטניה ו'השער העליון' על סיכויי השגת 'פירמאן' מהסולטאן לביצוע תכניתו.

בנובמבר 1879, בשעה שאוליפנט דן על תכניתו עם ראש הממשלה העות'מאני החדש ועוד שני שרים, ערך הצי הבריטי הפגנת-כוח בכוספורוס, ששמה קץ לנכונות העות'מאנית לדון בתכנית.² במקור שעליו מסתמך המחבר, נאמר:

I was getting on swimmingly with a commission composed of three cabinet ministers of which the Prime Minister was president, elaborating my project when the demonstration about the fleet came upon us like a thunder clap and put a stop to everything...³

לא נאמר שם היכן אירעה התקרית, ואי-הבהירות לגבי הסיבות להפגנת הכוח של הצי והמקום המדויק בו נערכה, היא גם נחלתם של מחברים אחרים.

אן טיילור כותבת שהפגנת הכוח של הצי היתה ליד אלבניה.⁴ יוסף נדבה כותב, שאוליפנט נפגש עם הסולטאן ב-20 באפריל 1880 — מועד שהוא נכון — ולאחר-מכן מוסיף, שהפגנת הכוח של הצי בחוף הדרדנלים באה עליו כמהלומת-רעם ושמה קץ לכל. על רקע התגרות זו מצד בריטניה נבאש ריחו של אוליפנט בעיני הסולטאן.⁵

פיליפ הנדרסון מציין, שהפגנת הכוח של הצי היתה באזור הדרדנלים.⁶ כאשר לרקע הפוליטי של הפגנת הכוח של הצי הבריטי כותב אילן,⁷ שהתמרון נערך על רקע

* הערה למאמרו של צ' אילן, 'לורנס אוליפנט ו'ארץ-הגלעד'', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 141-162 [להלן: אילן].

1 שם, עמ' 151.

2 שם, שם.

3 מכתבו של אוליפנט מיום 20 בנובמבר 1879 ללורד ליטון (Lytton) מאוזכר בהערה 43 במאמרו של אילן.

4 Ann Taylor, *Lawrence Oliphant*, Oxford 1982, p. 197

5 'נדבה, 'חזונו של לורנס אוליפנט', אוליפנט והרעיון הציוני, חיפה 1978, עמ' 27-28. נדבה מסתמך על

6 H. Schneider & G. Lawton, *A Prophet and a Pilgrim*, New York 1942, שכתעות ייחסו את תאריך

המכתב ל-20 בנובמבר 1880, במקום 20 בנובמבר 1879, ולכן משתמע כאילו הפגנת הכוח של הצי היתה לאחר

הפגישה עם הסולטאן.

7 Ph. Henderson, *The Life of Lawrence Oliphant*, London 1956, p. 209

אילן, הערה 44.

המתיחות בין אנגליה לתורכיה בעניין השלטון במצרים, ומפנה אותנו לספרו של הראלי,⁸ המתאר את המשבר ביחסי אנגליה וצרפת עם הח'דיב איסמעיל שליט מצרים, שפיטר שני שרים אירופאים שהיו אחראים לניהול ענייניה הכספיים של מצרים עקב חובותיה הכבדים. שתי המעצמות החליטו לפטר את איסמעיל, דבר שהכעיס את הסולטאן עבדול חמיד, שבאופן רשמי היה הריבון. הסולטאן סירב בתחילה לבצע את הצעד, אולם לאחר מחשבה נוספת פיטר את הח'דיב ב-25 ביוני 1879.⁹

אולם הפגנת הכוח של הצי היתה רק בנובמבר 1879, דהיינו כארבעה חודשים לאחר סיום משבר הפיטורים של איסמעיל, והתרחשה על רקע יחסי בריטניה והאימפריה העות'מאנית בכלל, ורפורמות שהסולטאן נדרש לבצע בעקבות קונגרס ברלין (ב-1878) בפרט.

ביוני 1879 נודע לשגריר הבריטי בקושטא, לאירד (Layard), שהסולטאן עומד לפטר את ראש הממשלה חיר א־דין (שעמו נפגש אוליפנט). הוא מחה על־כך בפני הסולטאן וטען, כי נדים פחה שאותו עומד הסולטאן למנות לתפקיד, הוא פרוררוסי, אך הסולטאן לא שעה לאזהרה ופיטר את חיר א־דין בסוף יולי 1879.¹⁰

היחסים בין בריטניה והאימפריה העות'מאנית המשיכו להיות מתוחים. ביקורו של השגריר לאירד באוקטובר 1879 בסוריה ובארץ־ישראל ופגישותיו עם המושל מידחת פחה, שהיה אחד ממתנגדיו החריפים של הסולטאן, ואשר נהנה מתמיכה בריטית — היה בין הגורמים למצב־עניינים זה.¹¹

ביום 25 באוקטובר 1879 טלגרף האדמירל הורנבי (Homby) ללאירד, שקיבל הוראה לנוע לוורלה (Vourla) הסמוכה לאיזמיר, או לעבר מפרץ בסיקה. גם עיתוני קושטא דיווחו על כך ארבעה ימים לאחר־מכן, בהסתמכם על ידיעות מלונדון. נדים אמר, שהוא חושש כי לתנועותיהן של יחידות הצי תהיה השפעה שלילית על מצבו הנפשי של הסולטאן, שרואה בכך איום על בטחונו האישי.¹²

היוזמה לתנועת הצי הבריטי באה מד'זוראלי, שקיבל מידע מוטעה על כוונה רוסית להנחית כוחות בקושטא. הסולטאן אכן נפגע מאוד מהופעת הצי הבריטי, והשגריר לאירד הציע ללונדון לעכב את התקדמות האוניות וב־4 בנובמבר 1880 החליט סולסברי לעכב את תנועת הצי.¹³ היחסים בין בריטניה והאימפריה העות'מאנית עברו עוד עליות ומורדות, ורק בסוף אפריל 1880 נפגש אוליפנט, בסיועו של לאירד, עם הסולטאן, פגישה ממנה יצא במפח־נפש.¹⁴ לפנינו אפוא דוגמה לתפקיד הפעיל שמילא הצי הבריטי ביחסים בין שתי המעצמות. תפקיד זה בא מאוחר יותר לביטוי בתקרית טאבה בשנת 1906, אשר בעקבותיה נקבע הגבול בין מצרים וארץ־ישראל.¹⁵

8 ש' הראלי, תורכיה, ירושלים 1941, עמ' 170-173.

9 J. Marlow, *Anglo-Egyptian Relations 1800-1953*, London 1971, p. 102

10 W.N. Medlicot, *The Congress of Berlin and After*, London 1938, pp. 318-321 [להלן: מדליקוט].

11 שם, עמ' 326-327 וכן במקורות המאוזכרים בהערות 35 ו־36 אצל אילן.

12 שם, עמ' 328-329.

13 שם, עמ' 331-332.

14 טיילור (לעיל, הערה 4), עמ' 198-199.

15 א' הד, 'המשבר של מפרץ אילת בשנת 1906'. אילת: ספר כנס החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ירושלים

1963, עמ' 194-206.

האמנם היה זלמן שזר פועל באחוזת מגדל?*

מיכל הגתי

בדבריו על מקומה של חוות מגדל בתולדות העלייה השנייה, מזכיר יוסי כץ, לרוגמה, שלושה שמות של פועלי החווה: '...זלמן שזר (שלמה [צ"ל שניאורן] זלמן רבשוב), יוסף טרומפלדור, ברל כצנלסון...!'

משלושה השמות שהוזכרו, למעשה רק אחד – יוסף טרומפלדור – עבד כפועל במגדל. בינתיים נתברר לי, כי שמו של ברל כצנלסון נשתרבו לכאן בטעות, במקום שמו של א"ד גורדון (שאמנם לפי כל העדויות, היה פועל בחווה במשך זמן-מה); אולם הראשון ברשימה, זלמן שזר, לא עבד במגדל מעולם.

זלמן רבשוב, אז סטודנט במכון למדעי היהדות מיסודו של הבארון גינזבורג בפטרבורג, הגיע לארץ-ישראל בקיץ תרע"א (1911). הוא שהה כאן כחודשיים (כפי שעולה ממכתבים מאותה תקופה), סייר ברחבי הארץ, נפגש עם אנשים שונים ועבד זמן-מה במרחביה, אשר זה מקרוב הוקמה. בדרכו לכנרת, לשם שיחת הכרות עם ברל כצנלסון, ביקר שזר במגדל, אך לא עבד בחווה.² מובן, שאין לסמוך על זכרונות שנכתבו עשרות שנים לאחר התרחשות הדברים כעל מקור בלבדי. המקור שעליו מסתמך יוסי כץ לגבי עבודתו של שזר במגדל, הוא ספרו של עבר-הדני (פלדמן) 'ההתיישבות בגליל התחתון, חמישים שנות קורותיה' ושם, בעמ' 290 נאמר בפירוש: 'עבדו כזה [במגדל] א.ד. גורדון, ש.ד. יפה, שזר, טרומפלדור וחבורתו, שיטריט, קיציס, נתן חרובי ועוד'. עבר-הדני עד כמה שידוע לי, כתב את ספרו על-פי עדויות ששמע וזכרונות שקרא, ממרחק של עשרות שנים. אין הדבר גורע כמובן מהחשיבות ומהעניין שבספר זה, אך בהסתמכות על פרטים יש צורך במקור נוסף, אותנטי, ואין להסתפק בכתוב בו.

ואמנם יוסי כץ מביא מקור נוסף לעניין זה – זכרונותיו (בכתב-יד) של משה גליקין, מנהל חוות מגדל, אותם כתב בשנת 1969. עיון בתיק זכרונותיו של גליקין בארכיון הציוני³ מגלה, כי הוא כתב את 30 העמודים של זכרונותיו אלה על-פי בקשתה של רותי ביין ממגדל, בת לוותיקי המקום. הוא מקדים ואומר לה בפירוש: '...ואני כותב לפי הזיכרון שלי, כי לחפש בין החומר שלי שהוא לצערי טרם מסודר, יכניס אותי לעבודה קשה' (גליקין היה אז כבן 95). במכתב אחר לרותי ביין הוא מבקש ממנה להעתיק למענו את כל הכתוב בספרו של עבר-הדני על מגדל ועליו, כדי לרענן את זכרונו. והיא אמנם עשתה זאת (ההעתקה בכתב ידה בתיק הנ"ל); כלומר, זכרונותיו אלה

* הערה למאמרו של י" כץ, 'למפעלם ההתיישבותי של ציוני מוסקבה האמידים: אחוזת מגדל 1910-1921', קהדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 129-152.

1 שם, עמ' 145.

2 ראה: ד' שזר, כוכבי בוקר, תל-אביב 1966, עמ' 272-280; הנ"ל, אור אישים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 255-273.

3 אצ"מ, A.179/28.

של גליקין מסתמכים, לפחות בפרטים הקטנים, על הכתוב בספרו של עבר־הדני. לעניין זה מתקשר גם מידע אישי משלי: אבי, צבי חומסקי, גיסו של זלמן שזר, שהיה פועל במגדל במשך ארבע שנים רצופות (סוף 1911-1916) סיפר לי, כי בשנות השישים, בהיות שזר נשיא המדינה, ביקר (אבי) את גליקין בחיפה. גליקין (שידע על קרבת המשפחה בין אבי לשזר) סיפר לו, כי הנשיא מאיץ בו לכתוב את זכרונותיו ואף הבטיח לו את עזרתו בהוצאתם לאור. הוא חיפש מישהו שיעזור לו בכתיבה ותלה תקוות ברותי ביין. אך למגינת לבו התברר לו, כי אותה רותי לא היתה אלא תלמידת בית־הספר היסודי במגדל, שכתבה עבודה בנושא תולדות מגדל והיתה זקוקה לחומר.... אילו עבד שזר כפועל במגדל, ודאי היה הדבר עולה בשיחותיו עם אבי. יתר־על־כן, שזר נהג לתאר בשיחותיו את התקופה הקצרה של עבודתו במרחביה כגולת הכותרת של חייו העשירים, אך מעולם לא הזכיר את מגדל. קיימת אצלנו נטייה לשבץ את השמות הגדולים בעלייה השנייה, אלה שהיו למנהיגי היישוב, בכל פעילות ובכל מקום; ושמא זה מקור הטעות שנפלה במאמרו של יוסי כץ (ואולי כך השתרכב גם שמו של ברל כצנלסון לרשימה?). ברשימה משנת 1935, 'העבר כמו שהוא', כתבה רחל שזר על הנטייה הזאת לגבי אנשי העלייה השנייה, שהיתה רווחת כבר אז: '...משהו בנו מוחה נגד ההפשטה ונגד ההכללה הזאת... הן היו יחידים בעליה השניה ובכל העליות ולכל אחד מהם גורלו'.⁴

עובדות היסטוריות ובריכתן

יוסי כץ

למקרא הערתה של מיכל הגתי יכול להתקבל הרושם כאילו עסק מאמרי¹ בתפרוסתם הגיאוגרפית ובסיפור חייהם של הפועלים היהודים בחוות ובאחוזות בתקופת העלייה השנייה; ולא כך הדברים. המאמר דן בפעילותם ההתיישבותית המיוחדת של ציוני מוסקבה האמידים ובהקמתה והתפתחותה של אחוזתם – מגדל שבגליל התחתון. באחד הסעיפים הוזכרו כעניין שולי, שמות של מספר פועלים שנודעו במקומם המרכזי בתולדות היישוב,² ולעניין זה מתייחסת ההערה. גב' הגתי לא הוכיחה כלל וכלל, כי אכן זלמן שזר לא עבד במגדל, וברור כי העובדה שהדבר לא עלה בשיחותיו של שזר עם חומסקי, איננה מהווה הוכחה.

מדברי מיכל הגתי עולה, תוך שהיא מסתמכת על חליפת המכתבים בין גליקין לרות ביין, כי בעצם זכרונו של גליקין 'רוענן', באמצעות עיון בקטעים בספרו של עבר-הדני. ואולם, מעיון בתיק הארכיוני של גליקין עולה, כי ביום 14 באוגוסט 1969 שלח גליקין לרות ביין את שמונת העמודים הראשונים מזכרונו (אותם החל לכתוב ב-7 באוגוסט 1969), ובהם נכללים הדברים אודות עבודת שזר במגדל (עמ' 6). רק ב-17 בנובמבר 1969 שלחה רות ביין לגליקין את הקטעים מספרו של עבר-הדני, בהם מוזכרת מגדל.³

הבקורות על דבריו של עבר-הדני לא נראית לי מוצדקת. ואולם גם אם נתייחס לחיבורו של עבר-הדני כאל ספר-זכרונות גרידא (ואין דעתי כך), לא חידשה לנו הגתי בתחום המתודולוגי של הסתמכות על זכרונות כמקור היסטורי. מן המפורסמות הוא, שהסתמכות על זכרונות כמקור היסטורי דורשת בדיקה מעמיקה, וככל שרק ניתן יש להסתמך על מקורות ראשוניים.⁴ אך האם ישנו יסוד סביר להניח, שהיתה מגמתיות מכוונת גם אצל עבר-הדני, גם אצל המקורות מהם שאב את ידיעותיו, וגם אצל גליקין, לכלול את שזר בין הפועלים, אף-על-פי שכלל לא עבד במגדל? מה גם שביחס לעבודתם של טרומפלדור וא"ד גורדון במגדל, עבר-הדני וגליקין כשרים כמקור גם אליבא דהגתי. ביחס לדברים אודות 'נטייה לשבץ את שמות הגדולים בעלייה השנייה, אלה שהיו למנהיגי היישוב, בכל פעילות ובכל מקום', יש לבדוק קודם היטב את תקפותם ועצם נכונותם טרם שמציגים אותם כטיעון.

1 י' כץ, 'מפעלם ההתיישבותי של ציוני מוסקבה האמידים: אחוזת מגדל 1910-1921', קתדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 129-152.

2 שם, עמ' 145.

3 אצ"מ, A.179/28. לשם הדיוק – נכתבו 37 עמודי זכרונות ולא 30.

4 ראה מאמרי המתודולוגי בעניין זה, 'רכישת קרקעות על ידי יהודים בארץ ישראל – תגובה', רבעון לכלכלה, 122 (אלול-תשרי תשמ"ה), עמ' 315-316.